

מצוות ירושת ארץ ישראל והישיבה בה

א. לשון הרמב"ן

הבסיס לדיון במצוות הישיבה בארץ ישראל לאחר קיום המצווה לכבושה הוא בדברי הרמב"ן בהשמטות לספר המצוות של הרמב"ם, מ"ע ד. הנוסח המובא להלן הוא ע"פ מה שפרסם הרב קלמן כהנא בספרו "חקר ועיון" ח"ב עמ' ב-ז (ת"א, תשל"ב), לפי כת"י RAB 522 שבספריית שכתר, כתב יד מהמאה ה-טו למניינם.

שנצטוונו לרשת הארץ אשר נתן האל יתברך ויתעלה לאבותינו, לאברהם ליצחק וליעקב. ולא נעזבה ביד זולתנו מן האומות או לשממה. והוא אמרו להם: "והורשתם את הארץ וישבתם בה כי לכם נתתי את הארץ לרשת אותה והתנחלתם את הארץ" (במדבר לג.גג-נד). ונכפל בזה הענין במצוה זו במקומות אחרים באמרו יתברך: "באו ורשו את הארץ" אשר נשבעתי לאבותיהם" (דברים א.ז).

ופרט אותה להם במצוה הזו כולה בגבוליה ומצריה. כמו שאמר: "ובאו הר האמורי ואל כל שכניו בערבה בחר בשפלה ובנגב ובחוף הים וכו'" (דברים א.ז) שלא יניחו ממנה מקום.

והראיה שזו מצוה אמרו יתעלה בענין המרגלים "עלה רש כאשר דבר ה' [אלקי אבותיך] לך על תירא ואל תחת" (דברים א.כא). ואמר עוד "ובשלוח ה' אתכם מקדש ברנע לאמר עליו ורשו את הארץ אשר נתתי לכם" (דברים ט. כג). ובאשר לא אבו לעלות במאמר הזה כתוב "ותמרו את פי ה' אלקיכם¹ ולא האמנתם לו ולא שמעתם בקולי" הוראה שהיא מצוה לא יעורר והבטחה.

וזו היא שחכמים קורין אותה מלחמת מצוה. וכך אמרו בגמרא סוטה (מד.ב) אמר רב יהודה:² מלחמת יהושע לכבוש דברי הכל חובה. מלחמת דוד להרוחה דברי הכל רשות. ולשון ספרי (פרשה קנו) "וירשתה וישבת בה" (דברים יז. יד - בזכות שתירש תשב.³

1 בכתב יד: אלקים. ואנו השלמנו על פי המקרא.

2 לפנינו בגמרא: רבא, תוקן בדפוס ספר המצוות. ובכתב יד מינכן; רבה.

3 לפנינו בספרי: בשכר שתירש תשב. ופינקלשטיין בשינויי נוסחאות לא ציין כנוסחת הרמב"ן.

ואל תשתבש ותאמר, כי המצוה הזו היא המצוה במלחמת ז' עממין שנצטוו לאברם, שנאמר "החרם תחרימם" (דברים, כ. יז), אין הרבר בן, שאנו נצטוינו להרוג האומות ההם בהלחמם עמנו, ואם רצו להשלים נשלים [עמחם] ונעזבם בתנאים ידועים, אבל הארץ לא נניח אותה בידם ולא ביד זולתם מן האומות בדור מן הדורות. ובן אם ברחו האומות ההם מפנינו והלכו להם, כמאמרם: (דברים רבה שופטים ה'ר) "הגרשני פנה והלך לו ונתן להם הקב"ה ארץ טובה בארצם זו אפריקא", נצטוינו אנחנו לבוא בארץ ולרכוש עריה ולחושבים בה שבטינו. ובן אחרי הבריתנו העמים אם רצו שבטינו לעזבה ולרכוש להם את ארץ שנער או ארץ אשור וזולתם מן המקומות אינם רשאים, שנצטוינו בכבושה ובישיבתה. ומאמרם: "מלחמת יהושע לכבוש" (סוטה מר.ב) תבין כי המצוה הזו היא הכבוש.

וכן אמרו בספרי (פרשה נא): "כל המקום אשר תדרוך כף רגלכם בו לכם יהיה" (דברים יא.כד) אמר להם כל המקומות שתכבשו חוץ מהמקומות האלו הרי הם שלכם, או רשות בידם לכבוש חוצה לארץ עד שלא יכבשו ארץ ישראל, תלמוד לומר: "וירשתם גוים גדולים ועצומים" (דברים יא.כג) ואחר כך "כל המקום אשר" כו'. ואמרו (בספרי שם) ואם תאמר מפני מה כיבש דוד ארם נהריים וארם צובא ואין מצוות נוהגות שם, אמרו: דוד עשה שלא בתורה, התורה אמרה משתכבשו ארץ ישראל תהיו רשאים לכבוש חוצה לארץ והוא לא עשה כן. הרי נצטוינו בכבוש בכל הדורות.

ואומר אני כי המצוה שהחכמים מפליגים בה והוא דירת ארץ ישראל עד שאמרו (כתובות ק"ב) כל היוצא ממנה ודר בחוץ לארץ יהא בעיניך כעובר עבודה זרה,⁴ שנאמר (שמואל א כו.יט) "כי גרשוני היום מהסתפח בנחלת ה' לאמר לך עבוד אלהים אחרים", וזולת זה הפלגות גדולות שאמרו בה הכל היא ממצות עשה זו שנצטוינו לרשת הארץ לשבת בה. אם כן היא מצות עשה

וגם בפרשת ראה (יז, לא) לכתוב "וירשתם אותה וישבתם בה" גורס בספרי (פרשה נז): בשכר שתירש תשב. ובפרשת כי תבוא (כו,א) לכתוב "וירשתה וישבתה" גורס בספרי (פרשה רצז) משתירש תשב. ובמדרש תנאים: מה שתירש תשב.

4 לפנינו בכתובות ק"ב: "וכל הדר בחוצה לארץ דומה כמו שאין לו אלוך... אלא לומר לך כל הדר בחוץ לארץ כאילו עובד עבודת כוכבים". בתורת כהנים (פרשת בהר), בתוספתא (עבודה זרה ה,א) ובאבות דרבי נתן (פרק כז) גרסו "כל היוצא". הרמב"ן (בראשית כד,ג כת,כא, ובדרשה לקהלת מהדורת הרב שעוועל, כתבי הרמב"ן ח"א, ובדרשה לראש השנה שם עמוד רט) גרס "כל הדר בחוץ לארץ" כגירסת הגמרא.

לדורות מתחייב כל אחד ממנו ואפילו בזמן גלות, כידוע בתלמוד במקומות הרבה.

ולשון ספרי: (פרשה פ) מעשה⁵ ברבי יהודה בן בתירא ורבי מתיא בן חרש ורבי חנניה בן אחי רבי יהושע ורבי נתן⁶ שהיו יוצאין לחוצה לארץ והגיעו לפלטיא⁷ וזכרו את ארץ ישראל וזקפו את עיניהם וזלגו דמעותיהן וקראו בגדיהם וקראו המקרא הזה: "וירשתה וישבת בה ושמרת לעשות"⁸. אמרו ישיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצוות [שבתורה]⁹.

דברי הרמב"ן מתחלקים לשלשה חלקים:

א. פתיחה הכוללת:

1. הגדרת המצוה - כיבוש הארץ וישיבה בה.

2. הפסוק בתורה שממנו לומדים מצוה זו.

3. המקומות (הגבולות) בהם נוהגת המצוה.

ב. הוכחות מפסוקים בתורה וממאמרי חז"ל שמצות כיבוש הארץ היא מצוה עשה לדורות.

ג. הוכחות מפסוקים בתורה וממאמרי חז"ל שמצות הישיבה בארץ היא מצוה עשה וחובה הוא אישי ומוטל על כל יחיד גם בזמן הגלות.

ב. כיבוש וישיבה

"שנצטוונו לרשת את הארץ... ולא נעזבה ביד זולתנו מן האומות או לשממה". פתיחה זו מגדירה את המצוה. הפועל י-ר-ש בבנין פעל (קל) משמעותו להעביר בעלות. תכלית המצוה היא להעביר את ארץ ישראל לרשותם - לבעלותם של ישראל, כשהם שולטים בארץ ויושבים בה. כיצד מעבירים את הארץ לשלטוננו של עם ישראל? "ולא נעזבה ביד זולתנו מן האומות או לשממה". פירושו: לא נשאיר את ארץ ישראל בידי אומות העולם. ביטוי זה מקביל לביטוי "והורשתם את הארץ" שבתורה (במדבר לג, נג) שמשמעותו כיבוש הארץ. נראה

5 דברי ספרי אלה הביא הרמב"ן גם בדרשתו לקהלת עמי' רד.

6 בספרי מהדורת פינקלשטיין ובדרשה הנ"ל: יונתן.

7 בספרי: לפלטוס; בכתב יד: לפלטיה, בדרשה: לפלטיק.

8 פסוק בצורה זו אינו בתורה, וכפי שמודפס מובא גם בכתב יד. מוזר הוא שבכל שלשת המקומות שבהם הובא הספרי ברמב"ן - לא הובא הפסוק כלשוננו.

9 כן גם בספרי וברמב"ן בדרשתו על קהלת עמוד רד, לעומת זאת בדרשה לראש השנה שם, עמוד רנא - ליתא מילת "בתורה".

שכונתו של הרמב"ן לומר שארץ ישראל תעבור לרשותו של עם ישראל במלחמה - בכיבוש. הרמב"ן דייק בדבריו כשכתב "ולא נעזבה ביד...האומות", ולא כתב שמצוה לכבוש את הארץ מיד האומות, כי יש אפשרות שארץ ישראל תעבור לרשותם של ישראל ללא מלחמה.

דין הקריאה לשלום "כי תקרב אל עיר להלחם עליה וקראת אליה לשלום" (דברים כ, י), נוהג לפי הרמב"ן (שם כ, י-יא) גם בשבעת עממין וגם לאחר שעברו ישראל את הירדן. הוכחתו מהירושלמי (שביעית פ"ו ה"א) "יהושע... היה שולח פרוסטיגמא (=כתבים) בכל מקום שהיה הולך לכבוש. והיה כותב בה: מי שמבקש להשלים - יבוא וישלים, ומי שמבקש לילך לו - ילך לו, ומי שמבקש לעשות מלחמה - יעשה מלחמה...". נמצאו למדים שיש אפשרות שארץ ישראל תעבור לרשות ישראל ללא מלחמה, אם העמים ישלימו או יעזבו את עריהם מרצונם וילכו לארץ אחרת, כמו הגרגשי "שפנה והלך לו לאפריקה" (שם, שם). לכן נקט הרמב"ן את הלשון "ולא נעזבה ביד ... האומות", ביטוי הכולל את כל האפשרויות הקיימות.

אפשרות נוספת היא, שהאומות יסכימו למכור את נחלתם לישראל. קניית ערים, שדות, או בתים על-ידי גוף ציבורי הפועל מטעמו של עם ישראל למטרה זו או אפילו על ידי אנשים פרטיים, גם היא נכללת בהגדרתו של הרמב"ן "ולא נעזבה ביד ... האומות", וכלשון הרב שמואל מוהליבר: "... וכל כיברת ארץ שנקנה, הננו מקיימים המצוה של ירושה...".¹⁰ ומרן הראי"ה קוק כתב: "כאשר הקרן הקיימת לישראל כל עיקר העסק שלה הוא לקנות חבלי אדמה בארץ ישראל להוציא אותה מידי הגויים ולהכניסם לידי ישראל, הרי זה בכלל מצות כיבוש ארץ ישראל... כיבוש על ידי קניין".¹¹

הרמב"ן מחדש שמכיון שבדרך הטבע העמים לא יסכימו לוותר על אדמתם, הוסיפה התורה שכדי להעביר את ארץ ישראל לרשותו של עם ישראל, מצוה להלחם עליה, ומלחמה זו היא מצות עשה. אבל אין המלחמה מצוה בפני עצמה, אלא אמצעי להעביר את הארץ לרשותו - לשלטונו של עם ישראל.

מרן הרב צבי יהודה קוק¹² דייק בלשון הרמב"ן: "ולא נעזבה (=את הארץ) ביד זולתנו... מן האומות" - מדוע הדגיש בלשון את ה"אומות", ולא כתב: ולא

10 "שיבת ציון" חלק א, מאמר "מטרת נסיעתי לארץ הקדושה" סעיף ז.

11 "חזון הגאולה", מאמר על הקרן הקיימת, עמוד רכב.

12 "שיחות הרצי"ה קוק", יום העצמאות - כ"ח אייר, עמוד 61, "לתיבות ישראל" ב, עמודים קנח - קנט.

נעזבה ביד נוכרים, כשהכוונה ביד אנשים פרטיים? אין זה אלא ללמדנו שזו מצוה המוטלת על האומה. האומה צריכה לרשת את הארץ ולהחזיק בה, כי עיקר המצוה היא השלטון הממלכתי, ומתוך המצוה הכללית ישנה המצוה הפרטית המוטלת על כל יחיד ויחיד.¹³ לכן מסקנתו בדברי הרמב"ן היא שיש מצות עשה לכוון שלטון יהודי בארץ ישראל ולהקים בה מדינה.

מסקנה נוספת היא, שאין לשלול קנין של אנשים נוכרים פרטיים בארץ, אלא שאין להסכים לאומות שטוענות לבעלות על הארץ. ולכן, גוי שיש לו בית או שדה שירש מאבותיו, אין שום ענין להלחם נגדו, אבל יש להשתדל לקנות ממנו את ביתו או שדהו בהסכמתו, וכמבואר בגיטין ח, ב וברש"י שם.¹⁴

ביטוי של הרמב"ן "או לשממה" מקביל לביטוי בתורה "וישבתם בה" (במדבר לג, ג), שמשמעותו: מצות עשה של ישיבת ארץ ישראל. הרמב"ן נקט בכונה לשון זו, ללמד שאנו מצווים לא רק להתיישב בארץ, אלא גם לא לעזוב את הארץ שממה תוך כדי ישיבה בה.

הרמב"ן דוחה את האפשרות שהמצוה היא המלחמה נגד שבעת עממים. זו היא שיטת הרמב"ם, שכתב בספר המצוות (מצות עשה קפז): "הוא שציונו להרוג שבעת עממין ולאבדם שהם שורש עבודה זרה ויסודה הראשון...". שיטת הרמב"ם היא שהמלחמה נגד שבעת עממים אינה לצורך כיבוש הארץ אלא איבוד העבודה הזרה מארץ ישראל. לעומת זאת דעת הרמב"ן היא שגם "כיבוש" הארץ בדרך זו יש בו קיום המצוה.¹⁵

הרמב"ן מוכיח ממאמרי חז"ל העוסקים בשבחה של ארץ ישראל ומההלכות שנאמרו משום מצות ישיבת ארץ ישראל וישובה, שמצות ארץ ישראל "היא מצות עשה לדורות מתחייב בה כל אחד ממנו". אלו הן ראיות המצביעות על מצוות הישיבה יותר מאשר על מצוות הכיבוש.

13 גם לפי דבריו, המצוה הפרטית המוטלת על כל יחיד ויחיד קיימת כשהאומה אינה מקיימת את המצוה בצורה ממלכתית.

14 הערת הרב בנימין הרלינג.

15 זוהי כנראה דרכו של הרמב"ן, לרמוז בצורה אנונימית לדברי הרמב"ם החולק עליו. זוהי משמעות רמזותו כאן, כמו שכתבו הרב טולדאנו (שו"ת ים הגדול סי' צז) והרב זק"ש (סיני כרך מט, תשכ"ז). וראה גם בהשמטות הרמב"ן מ"ע טו לגבי ברכת התורה, שבאומרו "אין ראוי למנותה מצוה אחת עם הקריאה" בא להוציא מדעת הרמב"ם, כמו שפירשה המבי"ט (קריית ספר הלי תפילה יב, א). ראה דברי הרב קלמן כהנא, חקר ועיון ח"ד עמ' יד-טו (ירושלים תשמ"א).

ג. ישיבה ויישוב

אנו מוצאים בחז"ל שני מונחים ביחס ליישובה של ארץ-ישראל - "ישיבת ארץ ישראל"; "יישוב ארץ-ישראל". המונח "ישיבת ארץ ישראל" מתייחס לחובת האדם לשבת בארץ, "חובת גברא", וכלשון הרמב"ן "מתחייב בה כל אחד ממנו". זו מצוה שהיא חובת הגוף, ולא תועיל בה שליחות על-ידי אחר. לעומת זאת, המונח "יישוב ארץ ישראל" מתייחס לארץ, אנו צריכים לגרום שהארץ תהיה מיושבת. כיצד מיישבים את הארץ? רש"י (גיטין חב, ד"ה ישוב ארץ ישראל) כותב: "לגרש עכו"ם ולישב ישראל בה". גירוש עכו"ם נעשה על ידי מלחמה (כיבוש) ונתבאר לעיל. "ולישב ישראל בה" נעשה על ידי קניית שדות, בניית בתים ונטיעת אילנות ופרדסים. חלק זה של המצוה מתקיים גם כשהאדם לא נמצא באופן תמידי בארץ, כגון תייר יהודי המבקר בארץ ותורם, או יהודי הדר בחוץ לארץ ומקים מפעל כלכלי בארץ.

במאמרי חז"ל המדברים על חובת האדם לעלות לארץ לגור בה או שלא לצאת ממנה, הלשון הוא: "ישיבת-ארץ ישראל", כגון במעשה על ארבעת התנאים שרצו לצאת לחוץ לארץ וחזרו בהם. הלשון שם הוא: "אמר: ישיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצוות" (ספרי דברים יב, כט). וכן יעקב הירא מעשו אומר: "שמא הוא בא אלי מכח כיבוד אב ואם וישיבת ארץ ישראל" (בראשית רבה עו, ב). הגמרא בכתובות (קי, ב) כותבת בענין עבד הרוצה לעלות לארץ-ישראל "זיל זבנא הכא וזיל משום ישיבת ארץ ישראל". אומנם התוספות שם כתבו: "הכי גרסינן בכל הספרים - משום ישוב ארץ ישראל", אבל נראה שהם לא דקדקו כ"כ בביטוי ישוב ארץ ישראל, וכל שרצו הוא לדון בגירסה שאינה גורסת בסוגיה בכתובות אותו תירוצו המובא בסוגיה בגיטין (ראה דקדוקי סופרים השלם בהוצ' יד הרב הרצוג, הערה 42).

לעומת זאת, במאמרי חז"ל המתיחסים לארץ ומדברים על החובה לקנות בה קרקעות, לבנות בתים ולטעת אילנות ופרדסים - שם הלשון הוא "יישוב ארץ ישראל", כגון (בבא מציעא ק, ב) "שטף נהר זיתיו ונתנם לתוך שדה חברו... אמר הלה: זיתי אני נוטל - אין שומעין לו. מאי טעמא? אמר רבי יוחנן: משום ישוב ארץ ישראל". ועיין בהערותיו של הרב צבי יהודה קוק לשו"ת דעת-כהן סי' קעט, עמודים תמט-תנ.

חילוק זה בין ישיבה ויישוב מופיע בשו"ת הרשב"ש (סי' א): "המצוה עצמה היא הישיבה, שהיא הדירה (וסיבה קודמת היא העליה, שמי שהוא חוץ לארץ

ישראל אם לא תקדם לו העליה, לא יכנס לארץ). והישוב הוא כמו נטיעת גנות ופרדסים וקניית בתים ... על כן הישוב אינו הישיבה."

גם בספר העמק דבר (הוספות לבראשית כו, ב) עמד על חילוק זה. על הפסוק "שכון בארץ אשר אומר אליך" (שם) דרשו חז"ל (בראשית רבה סד, ג) "הוי זורע הוי נוטע", וכתב הנצי"ב: "ומכאן למדו ישוב ארץ ישראל כדאיתא בגיטין" (ח, ב). גם בהוספות לויקרא על הפסוק "כי תבואו אל הארץ ונטעתם" (ויקרא כה, ג) כתב: "במדרש (ויקרא רבה כה, ג) איתא שזה גם מצווה שיטעו הרבה, ונטיעות מרבה ישוב הארץ כדאיתא בעירובין פרק ב ובבראשית רבה פרשה סד".

יש שמצאו¹⁶ רמז לשני מונחים אלו בתורה. פעמיים הוכפלה בתורה מצוות הישיבה עם הפועל י-ר-ש - במצוות מינוי מלך נאמר "וירשתה וישבתה בה" (דברים יז, יד) ובמצוות ביכורים נאמר "וירשתה וישבת בה" (שם כו, א). במצוות המלך נאמר "וירשתה" בתוספת "הא", ובמצוות ביכורים נאמר "וירשתה" בלא "הא". הציווי הראשון מלמד על ישוב א"י. "וירשתה" = את הארץ, לישיבה על ידי בניית בתים ונטיעת אילנות. דברים אלו הם מתפקידי המלך בישוב הארץ. הציווי השני "וירשתה" בא ללמד על מצוות הישיבה המוטלת על כל יחיד, "וירשתה" - אתה בעצמך.

משראינו שמצוות הישיבה בארץ היא מצוה בגופו, ועל כן אי אפשר למנות על קיומה שליח (כדברי תוס' רי"ד בקדושין מב, א וקצות-החשן קפב, א שפב, ב וחתם-סופר שו"ת או"ח סי' רא - בכל מצוה שבגופו), הרי שיוכן מדוע נדחקה הגמרא בבא-בתרא יד, א לפרש שרבי אמי שכתב ארבע מאות ספרי תורה, ורבי ינאי שנטע ארבע מאות כרמים מדובר שעשו פעולות אלו בזעיר אנפין - רבי אמי כתב ארבע מאות פעמים את הפסוק "תורה ציוה לנו משה", ורבי זירא נטע כרמים בני חמשה גפנים כל אחד. מדוע לא תירצה הגמ' שכל אחד מהם עשה דבריו ע"י שליח, והרי שליחו של אדם כמותו? שאלה זו שאל הראי"ה קוק זצ"ל,¹⁷ ומכאן הוכיח ששתי מצוות אלו - גם כתיבת ס"ת וגם נטיעת כרם בארץ ישראל - מצוות שבגופו הן, וחייב אדם לקיימן בעצמו.¹⁸

16 הרב יונה בלומבערג, "קונטרס מצוות ישיבת א"י" מענה יב הערה ו, ווילנא תרנ"ח.

17 "שמועות ראי"ה" ספר בראשית, חנוכה, עמודים קו-קז מהדורת אליעזר פרנקל ירושלים תשל"ג.

18 זהו גם ההסבר בדברי חתם-סופר במסכת סוכה (לו, א): "רבי ישמעאל נמי לא אמר קרא ואספת דגנך אלא בא"י ורוב ישראל שרויין בה שהעבודה בקרקע גופה מצוה משום ישוב א"י ולהוציא פירותיה הקדושים, ועל זה ציונה התורה ואספת דגנך, ובעזר זורה גורן השעורים הלילה משום מצוה. וכאילו תאמר לא אניה תפילין מפני שאני עוסק בתורה, הכא נמי לא

הרמב"ן שכתב ביחס למצות הישיבה שלא להניחה שממה כלל בדבריו את שתי האפשרויות הקיימות במצוה זו:

- א. "ישיבת ארץ-ישראל" - עליית יהודים וישיבתם בארץ.
- ב. "ישוב הארץ" - הפרחת השממה על-ידי בניית בתים, נטיעת אילנות ושאר עבודת האדמה בארץ.

ד. מדוע כיבוש וישיבה אינן שתי מצוות?

אחרוני זמנינו¹⁹ הקשו: מדוע לא מנה הרמב"ן את מצוות כיבוש הארץ וישיבתה כשתי מצוות נפרדות? הרי גם בתורה הן מופיעות כשני צווים שונים! כיבוש הארץ "והורשתם את הארץ", והישיבה בה - "וישבתם בה". כיבוש הארץ ענינו כמשמעו, ומצוות הישיבה עניינה: האיסור לעזוב את הארץ ולהשאירה שוממה. גם במהותם הם שני חיובים שאינם קשורים בהכרח זה בזה - הכיבוש יכול להיות מצוה לעצמה, ומצוות הישיבה תיתכן בלא כיבוש, בהתישבות בה כשהיא שוממה, על סמך קנין או הסכמה.

הר"ש ישראלי כתב שהתשובה נמצאת ברמב"ן עצמו. הרמב"ן ניסח מצוות עשה זו כך: "שנצטוונו לרשת הארץ...". לפי זה עיקרה הוא לעמוד על נחלת אבותינו, הכיבוש הוא הכנסת הארץ לרשותנו, והישיבה היא ההתמדה בהחזקתה, שניהם יחד מעמידים אותנו בנחלה זו, ועל ידי שניהם יחד אנו יורשים את הארץ.²⁰

גם הרב יצחק הופמן²¹ כתב שהדבר מפורש ברמב"ן עצמו. בספר ויקרא (יח, כה) מביא הרמב"ן תוספתא ממסכת עבודה זרה (ה, ה) וזו לשונה: "הרי הוא אומר (בראשית כח, כא) ושבת בשלום אל בית אבי והיה ה' לי לאלוקים, ואומר לתת לכם את ארץ כנען - כל זמן שאתם בארץ כנען, הייתי לכם לאלוקים; אין אתם בארץ כנען, כביכול אין אני לכם לאלוקים. וכן הוא אומר: (יהושע ד, יג) כארבעים אלף חלוצי הצבא עברו לפני ה', ואומר (דברי הימים א כב, יח):

יאמר לא אאסף דגני מפני עסק התורה. אבל כשאנו מפוזרים בעונותינו הרבים בין אומות העולם וכל שמרבה העולם יישוב מוסיף עבודת ה' חורבן מודה לרשב"י. ההשוואה של איסוף הדגן להנחת תפילין היא שמצוות אלו חייב אדם לעשותן בגופו, ולא מועילה בתן שליחות. בועז זרה בעצמו את הגורן למרות שהיה עשיר והיו לו עבדים ושפחות.

19 הרב ריינס ב"אור חדש על ציון", ניו יורק תש"ו, שער ד. הר"ש ישראלי, "ארץ חמדה", ספר א שער א,א.

20 הרב ריינס מתורץ בצורה אחרת, עיין בדבריו שם.

21 שו"ת "שדה יצחק" סימן א סעיף ב, ירושלים תשל"ח.

"ונכבשה הארץ לפני ה' ולפני עמו" - וכי תעלה על דעתך שישראל מכבשין את הארץ לפני המקום? אלא, כל זמן שהם עליה - היא מכובשת, הא אינם עליה - אינה מכובשת". על ידי ישוב הארץ מקיימין מצות כיבוש, ואדרבא, זהו עיקר הכיבוש - שישבו בארץ.

הרב י' ריינס הביא לכך הוכחה מהירושלמי וזו לשונו (מועד קטן פ"ב ה"ד): "רבי יהושע בן לוי שאל לרבי שמעון בן לקיש: מהו ליקח בתים מן הגוי? אמר לו: אימת רבי שאל, בשבת? תני: בשבת מותר. כיצד הוא עושה? מראה לו כיסין של דינרין והגוי תותם ומעלה לארכיים, שכן מצינו שלא נכבשה יריחו אלא בשבת, דכתיב (יהושע ו, ג) כה תעשה ששת ימים, וכתיב (שם) ביום השביעי תסובו את העיר שבע פעמים, וכתיב (דברים כ, כ) עד רדתה - אפילו בשבת". הרי שהוכיחו מקיום מצוות **כיבושה** של הארץ (שהיה בשבת) לכך שגם יישוב הארץ - קניית נחלה - יכול להתבצע בשבת.

הוכחה נוספת נמצאת בדברי הרמב"ן, שכתב: "וכן אם ברחו האומות ההם מפנינו והלכו להם כמאמרם הגרשי פנה והלך לו ונתן לו הקב"ה ארץ כארצם זו אפריקה, נצטוינו אנו לבא בארץ ולכבוש הערים ולהושיב בה שבטינו". אם ברחו האומות הרי אין זה כיבוש של מלחמה? אלא שהמושג כיבוש אינו לקיחת הארץ מזרים באמצעות כוח, אלא שליטה על השטח ומי ששולט בשטח נקרא כובש.²² סימוכין לכך שכיבוש פירושו שילטון וממשלה, מצאנו בפירוש הרמב"ן לפסוק "ומלאו את הארץ ובבשונה" (בראשית א, כח), "נתן להם כח וממשלה בארץ לעשות כרצונם..." גם התרגום למשלי (טז, לב) פירש "ומושל ברוחו": "וידמכיש נפשיה". דוגמאות נוספות עיין בערוך השלם ערך "כבש" עמוד קצב.²³

ה. האם כיבוש הוא מלחמה?

ביחס למצות הכבוש כתב הרמב"ן "שנצטוינו בכיבוש בכל הדורות". כוונתו, גם בזמן הגלות. לכאורה קשה: הרי בזמן הגלות ישנו האיסור של שלש השבועות (כתובות קיא, א)? מחדש הרב ישראלי (שם, שם סעיף ד) שהמושג כיבוש לדעת הרמב"ן אינו על ידי מלחמה דוקא, אלא שליטה על המקום, אפשרות התנחלות בלי לשים לב לשלטון המדיני במקום. והראיה ממסכת חגיגה (ג, ב): "הרבה כרכים כבשום עולי מצרים, ולא כבשום עולי בבל" - והרי עולי בבל היתה רשות

22 הרב אביגדור שילה, "אורות עציון" 38, עמודים 30-31.

23 הרב רבינוביץ, "תחומין" ד עמוד 303, גוש עציון תשמ"ג. הנייל "שו"ת מלומדי מלחמה" עמוד 11, מעלה אדומים תשנ"ד.

אחרים עליהם, וכל קניינם לא היה אלא בחזקה? ומכאן שגם חזקה זו אפשר לראותה ככיבוש מבחינת אפשרות ההתנחלות במקום.

הרש"י ז"ל²⁴ דחה הסבר זה מתוך הרמב"ן עצמו, שכתב: בסוף פרשת עקב, על הפסוק "כל המקום אשר תדרוך כף רגליכם מן המדבר והלבנון מן הנהר הגדול נהר פרת ועד הים האחרון יהיה גבולכם", ש"החלק הראשון של הפסוק הוא הבטחה על הרחבת הגבולות מחוץ לגבולות א"י, שאם כבשו כדן נעשו אף הם ארץ ישראל, והחלק השני של הפסוק מן המדבר וכו' הוא הגבול שאתם חייבים לכבשו, כמו שאמר "וירשתם גוים גדולים ועצומים מכם", וההבטחה "לא יתיצב איש בפניכם" היא על שני החלקים בין על הרחבת הגבולות ובין על הארץ שבתוך הגבולות. הרי שהכל בכיבוש מלחמתי הדברים אמורים.

על מסקנתו של הרב ישראלי "שאין ירושה קשורה כלל בשלטון מדיני על מקום" חלקו אחרונים. יש שכתבו, שאמנם בבית שני בתחילתו לא היתה עצמאות גמורה, אבל היתה להם רשות שלטונית תחת חסות המלך פרס, ועצמאות חלקית לאומה מספיקה לקיום מצות הירושה. אבל אין הוכחה שאין צורך בשלטון מדיני כלל לקיים את מצות הירושה, וכי בקנין פרטי בלבד מקיימים מצוה זו.

הסבר אחר בהבנת הרמב"ן כתב הרב רבינוביץ.²⁵ הוא חידש שלדעת הרמב"ן כיבוש הארץ על ידי מלחמה בתקופת יהושע היה היתר מיוחד והוראת שעה, ומאז לא קיימת יותר מצוות כיבוש מלחמה.²⁶

ו. מצוות יישוב א"י נובע מקדושתה

יש הלומדים בדעת הרמב"ן שחיוב ישיבת ארץ ישראל נובע מהחיוב לקיים בה את המצוות התלויות בה.²⁷ אולם לא כך נראה מתוך דברי הרמב"ן. הרמב"ן, לאחר שהביא מאמרי חז"ל בשבח א"י, כתב: "וזולת זה הפלגות גדולות שאמרו בה". כוונתו למה שמנה בפירושו לתורה (במדבר לג, ג): "ומה שהפליגו רבותינו

24 "תורה שבע"פ" יג עמוד קמז, ירושלים תשכ"ט.

25 "תחומין" חלק ד, עמודים 303-306, גוש עציון תשמ"ג. שו"ת "מלומדי מלחמה", עמודים 20-9, מעלה אדומים תשנ"ד.

26 אמנם עיי' דברי הרב יעקב אריאל בתחומין ה, ותשובת הרב רבינוביץ שם; הרב בן-ציון קריגר, תחומין ח עמ' 319; הרב זלמן קורן, ממלכת כהנים וגוי קדוש עמ' 214 (ירושלים, תשמ"ט).

27 תורה תמימה דברים יב, כט (סי' קיד); ויואל משה, מאמר יישוב א"י עמ' רד (ניו-יורק, תשלח).

(כתובות קיב,ב) במצוות הישיבה בא"י ושארסור לצאת ממנה. וידינו כמורדת האשה שאינה רוצה לעלות עם בעלה לא"י וכן האיש. בכאן נצטוונו במצוה זו. בהשמטות לסהמ"צ הקדים הרמב"ן את דברי חז"ל העוסקים במעלות הרוחניות של הארץ, ואח"כ את ההלכות המעשיות: דיני כפיית איש ואישה, ועבד ואדונו. אפשר שמצוות ישיבת ארץ ישראל והדינים המסתעפים ממנה (כפיית עלייה ועוד) נובעים מקדושתה, ממעלותיה הרוחניות של ארץ ישראל. הרי לנו שבמפורש כתב הרמב"ן שחובת הישיבה בארץ נובעת מקדושתה, ולא מהצורך לקיים בה מצוות מסוימות.

גם בחידושי לשבת קלב, בבארו מדוע אין ללמוד היתר אמירה לנכרי ממה שהתירו אמירה לנכרי לצורך קיום מצוות יישוב הארץ, כתב: "דהתם מצוה ותועלת לכל ישראל שלא תחרב ארץ קדושה" - הרי לנו שהחוב נובע מהקדושה ולא מהצורך לקיים בה מצוות.

יתכן שלחידוש זה כיוון הרמב"ן בפתחו במלים 'ואומר אני', קודם הבאת מאמרי חז"ל העוסקים במצוות הישיבה בארץ. ואולי בא לומר שמצוות הירושה והישיבה - הדירה בארץ ישראל, היא חובה המוטלת על היחיד גם בזמן הגלות. ולכן פתח במילים 'ואומר אני'. ודלא כמו שכתב בשו"ת ישועות מלכו יו"ד סי' סה שעליית יחידים וישיבתם בארץ ישראל הוא "הכשר מצוה", כיון שהם מכינים את הדרך לשלטון העם בכללו על הארץ. וכן כתב הרב צדוק הכהן מלובלין (דברי סופרים אות יד). אבל ברמב"ן מפורשים הדברים: "אם כן היא מצוה לדורות מתחייב בה כל אחד ממנו ואפילו בזמן הגלות", וכך הבינו את דבריו גדולי הפוסקים: פתחי-תשובה (אה"ע עה,ו) ופאת השולחן (א,ג), שהמצוה מוטלת גם על כל יחיד ויחיד.²⁸

ז. תחומי קיום המצוה

הרמב"ן כתב: "ופרט להם במצוה זו כולה בגבוליה ומצריה, כמו שאמר: 'ובאו הר האמורי ואל כל שכניו בערבה בהר ובשפלה ובנגב ובחוף הים', [ארץ הכנעני והלבנון עד הנהר הגדול נהר פרת] (דברים א,ז) שלא יניחו ממנה מקום". בהמשך דבריו מביא הרמב"ן ראיות מפסוקים נוספים בספר דברים הכתובים

בלשון צווי, כגון: "פנו וסעו", "בואו", "עלה רש". בפירושו לדברים א,ז כתב שהפסוקים בספר דברים והפסוק במדבר (לג,ג) הם ענין אחד.²⁹

הרמב"ן עצמו לומד את מצות כבוש הארץ ושיבתה מהפסוק במדבר (לג,ג): "והורשתם את הארץ וישבתם בה". מיד אחר כך בפרק לד מפורטים גבולות הארץ - "גבולות פרשת מסעי". וקשה, מדוע לא הביא הרמב"ן הפסוק מפרשת מסעי המדבר על גבולות עולי מצרים? נראה שדעתו של הרמב"ן היא שהמקומות בהם נוהגת מצות ישיבת ארץ ישראל הם גם בגבולות ההבטחה. גם בספר דברים (יא,כד) - על הפסוק המדבר על גבולות ההבטחה "כל המקום אשר תדרוך כף רגלכם בו לכם יהיה, מן המדבר והלבנון מן הנהר נהר פרת ועד הים האחרון יהיה גבולכם" - כתב הרמב"ן: "שכל מקום אשר ירצו לכבוש בארץ שנער וארץ אשור וזולתם יהיה שלהם, והמצוות כולן נוהגות בהם, כי הכל ארץ ישראל." זוהי הבטחה, אבל חובה לכבוש מן המדבר והלבנון ועד נהר פרת.³⁰ מסקנת הדברים: גם באזורים הכלולים בגבולות ההבטחה נוהגת מצוות ישיבת ארץ ישראל.

בהמשך דבריו (שם) כתב הרמב"ן שיש סדר בכיבוש, קודם מצווה לכבוש את ארץ ישראל המערבית - ארץ שבעת עממים, ורק אחר כך מותר לכבוש את שאר הארצות. שינוי בסדר בכיבוש אסור, וגורם שינוי דיני במקום הנכבש. דוגמא לדבר מצאנו אצל דוד המלך שכבש את סוריא לפני שכבש את היבוס. יושב ירושלים, ומשום כך מוגדר כיבוש סוריא בדברי חז"ל כ"כיבוש יחיד". מצוות הכיבוש בגבולות ההבטחה לא תחול אלא לאחר שיכבשו את כל הגבולות שבפרשת מסעי, ואם יכבשו לפני כן לא זו בלבד שאין בזה מצות עשה אלא אפילו איסור יש בזה.

29 **הערת עורך:** ציון פסוק זה בדברים א,ז כתוחם גבולותיה של ארץ-ישראל הוא תמוה, שכן פסוק זה "הזכיר להם הארץ והדרך שילכו בה למסעיהם" - זוהי לשון הרמב"ן על הפסוק. רש"י פירש את הנאמר "ואת כל שכניו" בפסוק זה: "עמון ומואב" - וכי גם אלה נכללו בגבולות הארץ!! נראה שפסוק זה מציין את הדרך ארצה, ותמוה אפוא למה הביאו הרמב"ן בספר המצוות, אלא אם כן - כוונתו רק לחלקו השני של הפסוק - "בערבה בחר והשפלה ובנגב ובתוף הים, ארץ הכנעני והלבנון עד הנהר הגדול נהר פרת." (א.ד.)

30 ואף על פי שבלשון הרמב"ן חסרות המילים "מן הנהר נהר פרת" מכל מקום נהר פרת מוזכר בפסוק כך גם מחולק הפסוק לפי הטעמים לשני חלקים. ועיין יהושע פרק א פסוקים ג-ד שנחלק לשנים בהפסקה ובהדגשה.

מה הסיבה לצמצום הגבולות בפרשת מסעי לעומת גבולות ההבטחה, שהם ארוכים ורחבים יותר? שאלה זו קשה במיוחד לשיטת הרמב"ן שכתב שמצות ישיבת ארץ ישראל נוהגת גם בגבולות ההבטחה.

הר"ש ישראל³¹ כתב שהתשובה לשאלה זו מתבארת מתוך דברי הרמב"ן (במדבר כא, כא), שאף על פי שגם ארץ סיחון היא בכלל ארץ שבעת עממים שניתנו לישראל, לא רצה משה רבנו לכבשה, כיון ש"היה חפץ שיהיה כל כיבושם מעבר לירדן והלאה, שיהיה כל מושבם יחד, ושהיא הארץ הטובה ארץ זבת חלב ודבש. הלא תראה שאם לא בקשוהו ממנו בני גד ובני ראובן היה מניח שם אדם אלא היה מניחה חריבה. שאין עבר הירדן ראוי לבית המקדש ולשכון השכינה. וכך נראה בכתוב (יהושע כב, יט) שאמר: ואך אם טמאה ארץ אחוזתכם". אך מכיון שמספרם היה מועט באותה שעה ולא יכלו להתפשט ולהתיישב בכל הארץ, חובת הכיבוש היתה לפי מידת אפשרות התפשטותם. וכן מפורש בכתוב (שמות כג, כט-ל) "לא אגרשנו מפניך בשנה אחת... מעט מעט אגרשנו מפניך עד אשר תפריח ונחלת את הארץ. ושתי את גבולך מים סוף ועד ים פלשתים וממדבר עד הנהר."

קדם לו בתירוץ זה הרב יהוסף שורץ.³² גם המלבי"ם³³ תירץ כך, והוסיף שבכל פרשת גבולות מסעי מופיעה המילה "לכם" פעמים רבות ("זאת הארץ אשר תפול לכם בנחלה... והיה לכם פאת נגב... ונסב לכם הגבול מנגב... זאת תהיה לכם הארץ לגבולותיה סביב") כיון שהגבולות המצומצמים של פרשת מסעי נאמרו רק לדור הנכנס לארץ בגלל מספרם המועט, אבל כשיתרבו באוכלוסין יתרחב הגבול ותתפשט מלכותם עד נהר פרת.

בספר "תורת האדם"³⁴ כתב הרמב"ן הסבר לכך שהשאיר הקב"ה את הגויים בארץ: כדי לנסות בם את ישראל, כמו שכתוב בספר שופטים (ב, ב). וזאת אף בתוך גבולות פרשת מסעי. אפשר להשתמש באותו הסבר כדי לבאר מדוע לא ישבו קודם בעבה"י המזרחי.

31 שם, שער ד, ד.

32 בספרו "תבואות הארץ", פרק א (ירושלים, תרס), אך לא הזכיר את הרמב"ן.

33 במדבר לד, ב-יב.

34 שער הגמול, כתבי הרמב"ן חלק ב, מוסד הרב קוק עמוד רעג.

ח. הוכחות הרמב"ן ממאמרי חז"ל

הרמב"ן מוכיח ממאמרי חז"ל שהיא מצות עשה, ואחת ההוכחות היא שחכמים קורין אותה מלחמת מצוה. "וכך אמרו בגמרא סוטה (מד, ב) אמר רבא: מלחמת יהושע לכבוש - דברי הכל חובה. מלחמת דוד להרווחה - דברי הכל רשות." חובה יתירה היא על מצוה, וכמו שכתב הרמב"ם (הל' שבת ה, א): "הדלקת נר בשבת אינה רשות, אם רצה מדליק ואם רצה אינו מדליק, ולא מצוה שאינו חייב לרדוף אחריה עד שיעשנה, כגון... נטילת ידים לאכילה, אלא חובה." יש חיוב על האדם לרדוף אחרי המצוה ולקיימה.³⁵

הוכחת הרמב"ן מלשון ספרי (שופטים קנו): "וירשתה וישבתה בה" (דברים יז, יד) - בזכות שתירש - תשב". אינה באה להוכיח שזו מצוות עשה אלא שגם לפי הבנת חז"ל המלה "וירשתה" משמעותה כיבוש.

ט. שיטות ראשונים נוספים

1. התשב"ץ בספר "זוהר הרקיע" ספר מצוות שכתב) במצווה רכו ובשו"ת ח"ג סי' רפח פסק כזקנו הרמב"ן. גם הריב"ש שו"ת סי' קא פסק כרמב"ן. בספר הכוזרי (מאמר שני סעיף כג) שאל מלך כוזר את החבר "הלוא אתה עובר על מצווה המחוייבת לפי תורתך אם אינך עולה אל המקום ההוא ואינך עושהו בית חיך ומותיך?" מפורש שסובר שהיא מצווה. רבי אשתורי פרחי תלמיד הרא"ש עלה לא"י וחיבר את הספר "כפתור ופרח". בהקדמתו לספר ובפרק י כתב שהיא מצוות עשה. גם הרשב"ש בשו"ת סימנים א-ב פסק שהיא מצוות עשה.

2. משיטת רבנו חיים הכהן (כתובות קי, ב ד"ה הוא אומר לעלות) שכתב "דעכשו אינו מצווה לדור בא"י כי יש כמה מצוות התלויות בארץ וכמה עונשין דאין אנו יכולים ליזהר בהם ולעמוד עליהם" נראה שסובר שאין כיום מצווה לדור בא"י. כך הבין גם בעל מגילת אסתר (השמטות מצוות עשה ד'). אבל אין הדברים מוכרחים. "אבני נזר" (יו"ד תנד, ד) החיד"א (שו"ת יוסף אומץ סי' נב) וחתם-סופר (יו"ד סי' רלד), דקדקו בדברי רבנו חיים שדוקא עכשו - בימיו -

35 הגמרא לא כתבה הבדל זה, אלא את הנפקא מינה לגבי פטורו של אדם העוסק במצוה, ממצוות המלחמה שנודמנה לו, כיון שדרך הגמרא להביא את ההבדל למעשה ולא לבאר את הפירוש הלשוני של המילה, למרות שיש גם בזה נפקא מינה. מעין זה פירוש הגמ' בברכות ב, א מדוע נקטה המשנה "משעה שהכהנים נכנסים לאכול בתרומתם", אף שהגר"א בשנות אליהו תירץ, שהמשנה הלכה אחר לשון התורה, והרי בתורה ולא מצינו שיעור צאת הכוכבים אלא אצל תרומה דכתיב "ובא השמש וטהר". הגמרא לא פירשה כהסבר הגר"א מכיון שדרך הגמרא להביא את הנפקא מינה להלכה ולא לבאר את הפירוש הלשוני של המשפט או המילה.

מכיון שאי אפשר להיזהר בקיום המצוות התלויות בארץ אבל אם ישתנה המצב ויוכלו לקיים בא"י את המצוות התלויות בארץ. גם רבנו חיים מודה שיש מצווה. לפי זה דעתו העקרונית של רבנו חיים שמצוות ישיבת א"י היא מצוות עשה, אלא תנאי הכרחי לקיום מצוות ישיבת א"י הוא קיום המצוות התלויות בארץ. וכן היא שיטת הרשב"ם (ב"ב צא,א ד"ה אין יוצאין) וראשונים נוספים. לדעת המהרי"ט (שו"ת ח"ב יו"ד סי' כח) את דברי רבנו חיים "תלמיד טועה כתבו".

3. בשו"ת מהר"ם בן רבי ברוך (סי' עט) כתב: "וששאלת אם האב יכול לעכב על יד בנו מלעלות לא"י? כיון דקיימא לך **דמצווה לעלות**, כתיב אני ה' דבכל דבר מצווה לא ישמע לו (ב"מ לב,א) דכבוד המקום קודם". מבואר בדעתו דמצווה לעלות. מאידך בשו"ת תשב"ץ קטן לרבי שמשון ברבי צדוק (דפוס קרימונה שט"ז סי' תקסא) כתב "וששאלת עיקר **מצווה** ללכת לא"י איני יודע אלא כמו שמפורש במסכת כתובות (קיא,ב). ואם מוחלין לו על כל עוונותיו. מפורש במסכת כתובות שם, ובלבד שיהיה פרוש מכאן והלאה ויזהר מכל מיני עון ויקיים כל המצוות הנהגות בה..." משמע שאינה מן התורה, כי אחרת היה צריך לומר שהיא מצווה. אעפ"כ סיכן המהר"ם מרוטנברג את חייו בנסותו לעלות ארצה.³⁶ ואם אינה מצווה מדוע הסתכן לעלות דוקא לא"י נגד פקודת הקיסר וסיכן גם את נפשות ביתו?!

4. "המרדכי", תלמיד מובהק של המהר"ם מרוטנברג, כתב בהגהות על מסכת בבא בתרא (רמז תרנ"ו): "אם אחד יוצא [מקנדיא"ה] מן הארץ לעלות לא"י, אם הוא פטור מן המס בשביל **המצווה** או לא". ובתשובתו כתב: "נראה דחייב... כל שכן שאין רשאי להטיל על הציבור המס שחייב בשכל **מצוות** א"י". מבואר שסובר שמצוות ישיבת א"י מצוות עשה.

5. רבי ישראל איסרלין בשו"ת תרומת-הדשן (פסקים סי' פח) נשאל "אי **מצווה** היא [לעלות ארצה] עתה אפילו לתלמידי חכמים הואיל ואין לנו בעוונות קיבוץ בתורים ותלמוד תורה לשם." תשובתו: דע דבודאי **שבח** גדול ו**מעלה** יש לו לאדם הדר בא"י וכל שכן בעיר הקודש **לתועלת לעולם הבא** ולעולם הזה". הלשון בשאלה היתה האם "מצווה" לעלות, לעומת זאת הלשון בתשובה "שבח גדול ומעלה יש לו לאדם הדר בא"י" - מבואר שרק שבח ומעלה יש לדר בא"י

אבל לא מצווה.³⁷ אבל אולי כיון שהשאלה התייחסה לעליית תלמיד חכם, הרי שלגביו כבר הביא בתשב"ץ קטן (דפוס קרימונה שט"ז סי' תקסא) את תשובת מהר"ם שתלמיד חכם שיתבטל מלימודו אין עליו מצווה לעלות. "תרומת הדשן" מנמק את דבריו שהמצב בא"י קשה מבחינה חברתית והמזונות דחוקים. במצב כזה ברור שתלמיד חכם יתבטל מלימודו, ולכן העולה יש לו "שבח ומעלה" ולא מצווה.

6. הריטב"א בחידושי לכתובות (קי,ב) פירש שהמשנה "הכל מעלין לא"י" תקיפה אפילו לאחר החורבן, "דאכתי איכא חיבת הארץ". מבואר בדבריו שלאחר החורבן נותרה רק "חיבת הארץ" ולא מצווה.

7. "המאירי" (כתובות קי,ב) בהסבריו מדוע אסור לצאת מבבל, כתב: "שכל מקום שחכמה ויראת חטא מצויין שם דינו כא"י... שכל מה שאמרו לא אמרו אלא מפני שסתם חוצה לארץ אין חכמה ויראת חטא מצויין בה לרוב הצרות ועול הגלויות שסובלים שם... וסתם א"י חכמה ויראת חטא מצויין בה עד שמתוכם משיגים כבוד בוראם וזוכים ליהנות מזיו השכינה..." מבואר בדבריו שמעלתה של א"י אינה משום המקום, אלא בגלל "שחכמה ויראת חטא מצויין שם", ואולי לא משום מצוות העשה שבישיבת א"י. אבל בחידושי לבבא קמא (פ,ב) כתב "מצווה על כל אדם מישראל לקבוע דירתו בא"י וליישבה לפי כוחו". מבואר בדבריו שזוהי מצוה, אלא שתנאי לקיום מצווה זו הוא "שחכמה ויראת חטא מצויין שם".

גדולי האחרונים פסקו כרמב"ן, הביאם פתחי-תשובה אה"ע עה,יג, להלן רשימה חלקית: המב"ט (שו"ת, ח"א סי' קלט, ח"ג סי' קלא), המחרי"ט (שו"ת, ח"ב סי' כח), ספר חרדים (פרק א ממצוות התלויות בארץ), רדב"ז (שו"ת, ח"ב סי' קטו), מהר"ם אלשיך (שו"ת, סי' לה פ"ח), מהרש"ך (שו"ת, ח"ג סי' לה, וסי' לח), מהר"ם גלאנטי סי' סז), מנחת חינוך (בסוף הספר, ממצוות עשה שמנה הרמב"ן מצוות עשה ד), חתם סופר (שו"ת יו"ד סי' רלג-ד), הרי"י עמדין (מור וקציעה סי' שו, בהקדמה לסידור בית יעקב), החיד"א (שו"ת יוסף אומץ סי' נב, יעיר אוזן מערכה י' אות ה), פני משה (שו"ת ח"א סי' ה, וסי' כז), זרע אברהם (שו"ת, סי' נו), מטה יוסף (שו"ת סי' יט), שלי"ה (שער האותיות אות ק, קדושה), פאת השולחן (א,ג סי' ק יד), מהריט"ץ (שו"ת סי' פה), פתח הדביר ח"ג סי' רמת,

37 אמנם השי"ך (יו"ד קצו,כ) כתב "הלוא נודע שהשאלות שבתרומת הדשן עשה מהרא"י בעל התשובות עצמו ולא שאלוהו אחרים כמו בפסקיו וכתביו" ודברי בעל "תרומת הדשן" הם בפסקיו ולא בשאלותיו.

הרב קאלישר (ספר דרישת ציון), הרב נתן פרידלאנד (ספר יוסף חן), הרב שמואל מוהליבר (ספר שיבת ציון), שו"ת נפש חיה (סי' א), הנצי"ב מוולוז'ין (שו"ת משיב דבר, ובמכתביו בספר שיבת ציון ח"ב), שו"ת ישועות מלכו (יו"ד סי' סו), הרב יצחק אלחנן מקאונא (שיבת ציון ח"ב), חשק שלמה להרב שלמה הכהן מוילנא (בהסכמתו לקונטרס מצוות ישיבת א"י א' בלומבערג), האדר"ת (שיבת ציון ח"ב), אור-שמח (במכתב שפירסם לאחר הצהרת סאן ראמו), הרב עקיבא יוסף שלזינגר (בספר ברית עולם), חזון איש (אגרות, איגרת קעה).

י. הקושיות על שיטת הרמב"ן ותירוץ

1. מהפסוק לומדים דין כללי בחזקה בקרקע
הגמרא במסכת קידושין (כו ע"א) לומדת דין חזקה בקרקע (לדעת רבי ישמעאל)³⁸ מהפסוק "וירשתם אותה וישבתם בה" (דברים יא, לא). והקשה המהרי"ט בחידושו: "ומכאן תשובה לדברי הרמב"ן במנין מצוות דמשמע ליה דמצוות ישיבת ארץ ישראל מצוה מן התורה ... דהכא דרשינן לענין חזקה, ודינא הוי ולא מצוה."
תירצו האחרונים:³⁹ הרמב"ן למד את מצוות ישיבת ארץ ישראל מהפסוק "והורשתם את הארץ וישבתם בה" (במדבר לג, ג), ואילו הגמרא למדה את דין חזקה בקרקע מהפסוק "וירשתם אותה וישבתם בה" (דברים יא, לא). וא"כ אדרבה, מזה שלא הביאה הגמרא את הפסוק המוקדם בספר במדבר, "והורשתם וישבתם", יוצא שפסוק זה הוא למצוות עשה של ירושת הארץ. גם מבחינה תחבירית הם שני פסוקים שונים, ולכל אחד משמעות אחרת - הפסוק "והורשתם" הוא בבנין הפעיל, והפסוק "וירשתם" הוא בבנין קל (פעל).

2. התאוות משה להיכנס לארץ

הרב דב מייזליש⁴⁰ הקשה מהגמ' בגמרא סוטה (יד, א):

38 דבי רבי ישמעאל ורבי ישמעאל הם אותו תנא. עיין תוספות פסחים ה, א ד"ה דברי רבי ישמעאל.

39 העמק שאלה, בראשית, ויחי שאילתא לו סעיף ו. שו"ת דבר אברהם ח"א סי' י ענף ב, סעיף יא. הרב מרדכי גימפל יפה, תכלת מרדכי, במדבר מסעי, ג.ג. הרב י' מיינצברג, קונטרס ישוב ארץ ישראל סי' א. הרב משה צוויג שו"ת אהל משה סי' כג אות ג. עיין עוד בספר באר מרים (פרק ה הלכה ט עמוד פו) מה שהקשה על תירוץ זה.

40 חידושי הרד"ם על ספר המצוות וכן בחמדת ישראל קונטרס נר מצוה חלק העשין אות נ.

"דרש רבי שמלאי: מפני מה נתאוה משה רבינו ליכנס לארץ ישראל? וכי לאכול מפריה הוא צריך, או לשבוע מטובה הוא צריך? אלא כך אמר משה: הרבה מצוות נצטוו ישראל ואין מתקיימין אלא בארץ ישראל, אכנס אני לארץ כדי שיתקיימו כולן על ידי. אמר לו הקב"ה כלום אתה מבקש אלא לקבל שכר, מעלה אני עליך כאילו עשיתם".

רבי שמלאי הוא בעל המאמר "תרי"ג מצוות נאמרו למשה בסיני" (מכות כג, ב), ואם הוא סובר שמצוות ישיבת ארץ ישראל היא מצוות עשה, מדוע לא הסביר שהסיבה שמשה רצה להיכנס לארץ היא כדי לקיים את מצוות ישיבת ארץ ישראל? אלא על כרחך⁴¹ שלדעת רבי שמלאי ישיבת ארץ ישראל אינה מצוה, אלא היא אמצעי (הכשר) לקיום המצוות התלויות בארץ.

תירוצים שונים נאמרו בשוב קושיא זו:

1. הדין הוא (ברכות ו, א) "חשב אדם לעשות מצוה ונאנס ולא עשה, מעלה עליו הכתוב כאילו עשה", וכיון שמשה נאנס לא להכנס לארץ, מעלה עליו הכתוב כאילו קיים מצוה זו. אבל במצוות התלויות בארץ אינו שייך אונס, כי בחו"ל אינו בר חיובה.⁴²

בסגנון אחר תירצו האחרונים⁴³ לפי אותו עקרון מכיון שהקב"ה גזר על משה לא להיכנס לארץ ולכן אינו מצווה יותר במצוה זו, כי מאי אולמיה האי עשה של "ישיבת ארץ ישראל" מהאי עשה שגזר הקב"ה? לכן לא ביקש משה להיכנס לארץ ישראל מכח מצוות "ישיבת ארץ ישראל" שאינו מצווה בה, אלא כדי לקיים את המצוות התלויות בארץ.

2. "שיתקיימו כולם על ידי" פירושו: שעם ישראל יקיים את כל המצוות בזכותו של משה ובהדרכתו. כך ביאר ב"בינה לעיתים"⁴⁴ את מאמר חז"ל זה.

41 שו"ת דברי יששכר אבן העזר סימן קמט. תחומין ח עמוד 321.

42 הרב אברהם מסוכוצוב (אבני נזר) מופיע בספר שית שרפי קדש חלק ד עמוד 76.

43 שו"ת חבלים בנעמים ח"ה סי' מה. שו"ת תולדות יעקב חו"מ סימן ת. שו"ת ציץ אליעזר ח"ז

סי' מח. הרב עובדיה יוסף, תורה שבעל פה יא, מצוות ישיבת ארץ ישראל בזה"ז סעיף ד.

44 דרוש עת דודים סימן מו, הביאו הרב צבי יהודה הכהן קוק ב"הפוסק" במאמר ארץ ישראל והעליה אליה, סימן תתתלג אלול תשי"א. וכן תירץ חמדת ישראל (שם, שם) בתירוץ השני. וכן כתב הרב שלמה מרדאמסק, בספרו תפארת שלמה במדבר מטות. שחפצו של משה היה לטובת כלל ישראל, וידע שאם הוא יקיים את המצוות, המצוות תהיינה לנצח בכלל ישראל ולא יהיו ישראל גולים מארצם. השפת אמת (במדבר מטות תר"מ) תירץ, שאם משה היה נכנס לארץ והיה הוא בעצמו מחלק את הנחלות בארץ ישראל, לא היה נשאר אף אחד מן הכנענים והיה תירות עולם. הרב משה פיינשטיין בספרו דרש-משה על התורה דברים ואתחנן

ודייק, שלא נאמר בגמרא "אכנס אני לארץ כדי שאקיים את המצוות" אלא "אכנס אני לארץ כדי שיתקיימו על ידי". לפי זה הלשון "על ידי" משמעותו באמצעותי.⁴⁵

3. משך חכמה⁴⁶ תירץ שמשך קיים את מצות "ישיבת ארץ ישראל" כבר בעבר הירדן המזרחי, ולכן לא היה צריך להיכנס לארץ כדי לקיים מצוה זו, אלא כדי לקיים את המצוות התלויות בארץ. שאם לא תאמר כן יוצא שבני גד ובני ראובן שנחלו בעבר הירדן המזרחי לא קיימו את מצות ישיבת ארץ ישראל. "ובודאי אינו כן, דקיימו גם בארץ סיחון ועוג מצוה זו, שהרי האמורי מה שאמר (במדבר לג, ג) "והורשתם את הארץ וישבתם בה". ואם כן מדוע היה משה מבקש לכנס לארץ, ודאי כל זמן שלא היה כבוש וחלוק בארץ היו מקיימים בזה ישיבת ארץ ישראל. וזה פשוט". על הנחה זו חולק בעל ישועות-מלכו וסובר שעבר הירדן המזרחי, ארץ סיחון ועוג, נתקדשה בקדושת ארץ ישראל רק לאחר שכבשו את עבר הירדן המערבי.

הרב יהודה גרשוני⁴⁷ חולק על בעל ישועות מלכו ומוכיח שעבר הירדן נחשבת כארץ ישראל גם כשלא נתקדשה עדיין ארץ ישראל המערבית, כיון שהיא מהארצות שהובטחו לאברהם אבינו - לכל הפחות השטח של חצי שבט המנשה לשיטת רש"י דברים ב, יא ג, עיין בדבריו. וכתב עוד מה שנצטער משה (סוטה יד, א) הוא מפני שלא נקבר, במקום שנתקדש בקדושת ארץ ישראל לכל הדברים, עוד לא נתחייבו במעשר ובתרומה.

קושיא נוספת הקשו על שיטת "המשך חכמה" מלשון המדרש (במדבר רבה כב, ז)⁴⁸: "וכן אתה מוצא בבני גד ובבני ראובן שהיו עשירים והיה להם מקנה

כתב בתירוץ השני, שמשך ידע שאם הוא יכנס לארץ, הכיבוש יהיה בזמן קצר וישראל היו מתחייבים במצוות שנים רבות קודם לכן.

45 הרב יונה דב בלומבערג (קונטרס מצוות ישיבת א"י בסופו סעיף ט. תוספת ביאור לחסרון המצווה בתר"ג מצוות) תירץ לפי אותו עיקרון, שמשך רבנו חשש שלאחר מותו לא יקיימו ישראל את כל המצוות, וחשש שיצמצמו את מספק המצוות כמובא בגמ' מכות כד, א. לכן אמר "אכנס אני לארץ כדי שיתקיימו כולן על ידי" - כניסתו לא"י תהיה לטובתן של ישראל, כי אני לא אמעט את המצוות כשאר הנביאים, אלא "על ידי" יקיימו ישראל את כל המצוות.

46 הרב מאיר שמחה הכהן מדווינסק, דברים ראה יא, לא. ועיין עוד בדבריו במדבר מסעי לד ב.

47 בספר משפט המלוכה פרק ה הלכה ט עמוד קסג ועמוד קנג.

48 הרב חיים אליעזרי, אור המזרח כרך טו, תשכ"ה מאמר מצות ישוב ארץ ישראל. עיין עוד במדבר רבה פרשת נשוא סעיף ח ובחידושי הרש"ש שם אות יח. גם בספר באר מרים (עמוד צה) תירץ כך "ואולי יש לחלק בין דין א"י לענין חיוב המצוות התלויות בה... לבין מצוות ישיבת א"י".

גדול וחבבו את ממונם וישבו **חוץ מארץ ישראל**, לפיכך גלו תחילה מכל השבטים".

בשורת חסדי אבות (כד, ג) תירץ שמשם קיים מצות ישיבת ארץ ישראל בזמן שכבש את ארץ סיחון ועוג, כי הכיבוש בכלל מצוות "ישיבת ארץ ישראל". אבל בגלל שלא נתקדשה ולא נהגו בה המצוות התלויות בארץ כל זמן שלא כבשו את עבר הירדן המערבי, לכן התאווה משה להיכנס לארץ ישראל.

4. לענין, נראה לתרץ שמשם רצה לקיים את מצות ישיבת ארץ ישראל בשלימות, כי "שכינה תדיר לגביה". שלימות קיום מצות ישיבת ארץ ישראל היא במקום שנוהגות שם גם המצוות התלויות בארץ. לכן הדגישה הגמרא את המצוות "התלויות בארץ" כסיבה לרצונו של משה להיכנס לארץ ישראל. מסיבה זו "כי הווי מפטרי רבנן בהדדי מעכו הווי מפטרי..." (גטין ע"ב) אף על פי שעכו נכבשה על ידי "עולי מצרים" ומצות "ישיבת ארץ ישראל" נוהגת שם, כי יצאו משטח של "עולי בבל" שנוהגות שם "המצוות התלויות בארץ", אל שטח של עולי מצרים שרק מצות "ישיבת ארץ ישראל" נוהגת שם. בכך הרגישו ירידה רוחנית, ולכן היו כאלה שלא יצאו. משום שהיתה זו תשוקה מיוחדת של משה רבנו, תשוקה שמעבר לקיום סתמי של עוד מצוה, לכן השתמשו חז"ל בלשון "נתאוה תאוה" (בדומה ללשון שנאמרה על המתאווים במדבר) לומר לך שהיתה זו תשוקה מיוחדת של משה לקיים תרי"ג מצוות בשלימות.

5. הלויים פטורים ממצוה זו מכיון שאין להם חלק ונחלה בארץ. ומשה לוי היה, ולכן תאוותו להיכנס לארץ ישראל היתה רק כדי לקיים את המצוות התלויות בארץ.

אולם על הנחה זו שהלויים היו פטורים ממצות ישיבת ארץ ישראל מפני שלא נטלו חלק בארץ הקשו:⁴⁹

- א. הלויים נטלו מגרשים והיתה להם נחלה בארץ.
- ב. נשים לא לקחו חלק ונחלה בארץ, ובכל זאת משנה מפורשת בכתובות (קי, ב) "הכל מעלין לארץ ישראל", הרי שגם נשים מצוות על ישיבת ארץ ישראל. וכל שכן לויים? ועוד, שהמשנה "הכל מעלין לארץ ישראל דיברה בסתמא וכוללת גם כהנים ולויים".⁵⁰

49 חמדת ישראל קונטרס נר מצוה חלק עשין אות נ.

50 עיין עוד במשפט-המלוכה לרב יי גרשוני הלי מלכים ה, ט שהוכיח שמחלוקת תנאים היא האם נוהגת מצות ישיבת ארץ ישראל בלויים. ועיין עוד מפענת-צפונות לרב כשר סי' יד.

ג. הרמב"ן הביא את המעשה המסופר בספרי (דברים יב, כח) על ארבעת התנאים שרצו לצאת לחוץ לארץ ולא יצאו ואמרו: "ישיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצוות שבתורה". ממעשה זה הוכיח הרמב"ן שמצוה זו נוהגת גם לאחר החורבן. בין ארבעת התנאים היה "חנניה בן אחי רבי יהושע" שהיה לוי, כמבואר בגמרא בברכות (סג,א). מוכח, שגם לוי חייב במצוות ישיבת ארץ ישראל.⁵¹

6. יש שתירצו⁵² שהביטוי בגמרא "הרבה מצוות נצטוו ישראל" הוא ניסוח כולל וכונתו למצוות "ישיבת ארץ ישראל" שהיא מצוה כללית הכוללת הרבה ממצוות התורה, כגון: מצוות התלויות בארץ ושאינם תלויות בה. זו הסיבה שבחרה הגמרא דוקא בבטוי זה. משה ביקש להיכנס לארץ כי בעצם הכניסה ועל ידה יתקיימו הרבה המצוות.

גם בשו"ת אהל משה⁵³ תירץ בדרך זו. והוסיף שגם הרמב"ן אשר מנה מצוה זו כמצוות עשה, כתב שטעם המצוה הוא: "מפני שעיקר כל המצוות ליושבים בארץ ה'" (ויקרא יח, כח). לפי זה דברי הגמרא "אכנס לארץ כדי שיתקיימו כולן על ידי" פירושה הוא, כל המצוות "התלויות בארץ" וממילא גם מצוות "ישיבת ארץ ישראל".

נוסיף על התירוצים הנ"ל: הלשון "הרבה מצוות נצטוו ישראל ואין מתקיימין אלא בארץ ישראל" כוונתה אינה למצוות התלויות בארץ, אלא למצוות אחרות, כגון: מצוות הנוהגות במלחמת שבעת עממים, הבדלת ערי מקלט, הכרתת זרע עמלק, מצות המלך, בנין בית המקדש ועוד.⁵⁴

בספר שני לוחות הברית (שער האותיות אות ק) כתב: "ראוי לאדם להביא את עצמו לידי חיוב מצוה ולקיימה אף על פי שאינו מחויב בה... ומי שאינו עושה כן לפעמים נענש בעת שהדין שלמעלה מתוח... וזה היה ענין משה רבנו ... שהיה רוצה להביא עצמו לידי חיוב קיום המצוות בארץ ישראל. דברי השל"ה מקורם בדברי הרא"ש (מו"ק פ"ג סי' פ) שכתב: "יש לו לאדם לחזור ולקיים כל

51 שו"ת חסדי אבות סי' כד אות ג.

52 הרב אליעזר וולדינגברג, שו"ת ציץ אליעזר ח"ז סי' מח פרק יב מצוות ישוב ארץ ישראל בכללותה, ועיין עוד הרב משה חרל"פ, מעייני הישועה, פרק יב.

53 הרב משה יונה צוויג, ח"ב סי' כג סעיף י. נדפס ב"התורה והמדינה" תשי"א מאמר איסור היציאה מן הארץ סעיף י עמוד קנז.

54 הרב שמואל מרל, בספרו זכרון יעקב - עניני מצוות ישוב ארץ ישראל, סי' ו סעיפים ח-יג האריך ודן בשיטת התשב"ץ עיין בדבריו.

המצוות כדאמר (סוטה יד,א) גבי משה רבינו שלא היה תאב להיכנס לארץ ישראל לאכול מפריה אלא כדי לקיים מצוות התלויות בארץ.⁵⁵

3. דוד ערום מן המצוות

יש שהקשה⁵⁶ מהגמרא במסכת מנחות (מג,ב): "ובשעה שנכנס דוד לבית המרחץ וראה עצמו עומד ערום אמר: אוי לי שאעמוד ערום בלא מצוה, וכיון שנזכר במילה שבבשרו נתיישרה דעתו". אם "ישיבת ארץ ישראל" היא מצוה עשה מדוע אמר דוד שהוא ערום בלא מצוה הלא מקיים הוא את מצוה ישיבת ארץ ישראל?

לעני"ד, לא קשה כלל. גם הסוברים שאין כיום מצוה בישיבת ארץ ישראל ("המגילת אסתר") מודים שבימי דוד ועד חורבן בית ראשון נהגה מצוה זו. ואם כן גם לשיטתם קשה מדוע לא נזכר דוד במצוה זו, אלא הגמרא מדברת על מצוות שהאדם "רואה בעיניו" ועל ידם נזכר בקב"ה כגון: ציצית, תפילין ומזוזה, וכפשט הגמרא "תנו רבנן: חביבין ישראל שסיבבן הקב"ה במצוות - תפילין בראשיהן ותפילין בזרועותיהן וציצית בבגדיהן ומזוזה לפתחיהן". ולכן כשעמד דוד ערום בבית המרחץ, המצוה ש"ראה" היתה מילה בלבד. "ערום מן המצוות" פירושו, מסוג מצוות שאדם רואה בעיניו ומזכירין לו את הקב"ה. ולכן אין גמרא זו שייכת כלל למצוות ישיבת ארץ ישראל.

55 עיין עוד בספר זכרון יעקב (שם, שם) סעיפים א-ג.

56 שמחה הכטמן, ספר יד משה, קובץ תורני לזכר הרב משה לוי.